

Цельєв Нікіта Олексійович
*аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства
та публічного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»*

Поняття економічних свобод і способи їх захисту

Concept of economic freedoms and methods of their protection

Питання, пов'язані зі свободою людини та її межами, завжди турбували багатьох філософів, правників та економістів. Починаючи з античності, питання свободи посідало одне з чільних місць у працях Аристотеля і Платона. Їхні ідеї знайшли своє відображення у працях Е. Канта, Дж. Лока та Ф. Гаєка. Таку зацікавленість цим феноменом, на нашу думку, можна пояснити так: свобода являє собою радше не право чи привілей діяти за власним бажанням, а є підґрунтям людського буття, основоположною цінністю, яку людина на підсвідомому рівні намагається захистити від посягань і розвинути до максимально можливого рівня.

Зважаючи на багатогранність людської життєдіяльності, ми можемо виділяти різні види свобод: громадянську, політичну, особисту, економічну тощо. Не варто розуміти, що різні види свобод є незалежними одна від одної. Навпаки, кожна є взаємопов'язаною та такою, що впливає з попередньої, а всі разом із загального феномену свободи. На нашу думку, особливої уваги заслуговує економічна свобода людини, а точніше свободи та їхні складові, оскільки вважаємо, що від широти спектру таких свобод і можливості їх реалізації та захисту напряду залежить рівень розвитку та добробуту суспільства.

Свобода — це здатність людини мати свої погляди, переконання, діяти відповідно до них і не бути залежним від таких поглядів та переконань інших. Людина народжується вільною і в процесі своєї соціалізації, комунікації з іншими як розвиває навички свobodного життя, так і обмежує його. У науковій літературі свобода як властивість і як цінність визначаються по-різному. Наприклад, свобода — це природний стан людини, за якого вона чинить певні діяння (дію чи бездіяльність) відповідно до своєї волі, бажання та внутрішнього переконання¹.

Один із визначних філософів-економістів Ф. Гаєк зауважував, що стан свободи — це стан взаємин між людьми, коли примус одних супроти інших буде мінімальний².

Зазначена вище теза якнайкраще розкривається у практичній площині, через пошук необхідної межі такого примусу в думках деяких суддів Конституційного Суду України (далі — КСУ) та Верховного суду США.

¹ Ярмол Л. В., Вандьо С. Поняття, значення свободи та її взаємозв'язок із правом. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 825. С. 252–257. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_825_43

² Гаєк Ф. А. Конституція свободи / пер. з англ. М. Олійник та А. Королишина. Львів: Літопис, 2002. 556 с.

До прикладу, у пп. 2.1 п. 2 рішення від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 КСУ зазначає, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права³.

У справі *Henning Jacobs Plff. in Err., v. Commonwealth of Massachusetts* Верховний суд США, зокрема, зауважує, що свобода, гарантована Конституцією Сполучених Штатів кожній людині, яка перебуває під їхньою юрисдикцією, не означає, що кожна людина має абсолютне право на повну свободу від обмежень у будь-який час і за будь-яких обставин. Так, існує безліч обмежень, яким кожна людина обов'язково підлягає заради загального блага. На будь-якій іншій основі організоване суспільство не могло б існувати безпечно для своїх членів. Суспільство, засноване на правилі, що кожен сам собі закон, незабаром зіткнулося б із безладом і анархією⁴.

Для визначення меж свободи і подальшого розуміння її захисту в правовому полі в межах цього дослідження вважаємо необхідним спершу визначити, що собою являє економічна свобода та які її правові ознаки.

Різні сфери життєдіяльності людини зумовлюють різні прояви свободи. Зокрема, виділяють фізичну, інтелектуальну, політичну, економічну та інші види свобод. Від ступеня забезпеченості кожної зі свобод у відповідних сферах людської життєдіяльності залежить рівень успіху чи його відсутності у людини.

Наведений перелік проявів свободи не є вичерпним. Для цілей нашого дослідження обрано економічну свободу як підґрунтя людини у суспільстві до вчинення економічних дій. Вказана свобода та її властивості є предметом дослідження різних наук.

У межах економічної науки економічна свобода розглядається, зокрема, як індикатор ринковості економіки і визначається через відсутність урядового втручання або перешкоджання виробництву, розподілу і споживанню товарів і послуг, за винятком необхідного захисту і підтримки такої свободи. Інакше кажучи, визначається у межах економічної науки як самостійний і певною мірою базовий феномен. Це певний фундаментальний стан економічних відносин, щодо якого держава є факультативним елементом, який може звужувати таку свободу. При цьому сама свобода не є результатом діяльності держави⁵.

З іншої точки зору економічну свободу розглядає О. Глинянська, зауважуючи, що за аксіологічним підходом економічна свобода є фундаментальною засадою реалізації

³ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>

⁴ *Henning Jacobson, plff. in err. v. Commonwealth of Massachusetts*. URL: <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/197/11>

⁵ Моїсеєнко Ю. М. Актуальні напрями впливу держави та права на економічну свободу та права підприємців (національний та міжнародні аспекти). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 186–190. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/44>

функцій держави в економічній сфері, яка має враховувати наявні структури, процедури і правила, щодо яких склався суспільний договір і вони потребують своєї демократичної легітимації. Наявність розриву між економічними структурами, процедурами і правилами та станом правового регулювання свідчать про існування лише номінальної (декларованої) економічної свободи, тобто про її відсутність або лише фрагментарні прояви⁶.

Не можна погодитися з вказаним твердженням у частині звуження аксіологічного розуміння свободи виключно до державного функціоналу, проте уваги заслуговує згадка про явний зв'язок економічної свободи з правовим регулюванням.

Так, дійсно уявити реалізацію економічної свободи виключно за межами правового регулювання неможливо. Однак і частина права як регулятора цієї свободи, порівняно з іншими соціальними регуляторами, є достатньо дискусійною категорією. Відповідно, ця дискусія не може відбутися без включення економічної свободи в один із предметів вивчення правової науки.

Так, на думку Ю. Моїсеєнко, у забезпеченні економічної свободи право слугує певною мірою факультативним фактором відносно неї, засобом впливу на таку свободу. Проте його значення не слід недооцінювати. Зв'язок права та економічної свободи в цьому сенсі є набагато міцнішим, ніж може здаватися. Більш чітко це демонструє характером впливу права на економічну свободу, який може здійснюватися за допомогою декількох форм. Такими формами є забезпечення і стимулювання. В окремо форму слід також виділити функцію правового захисту економічної свободи, яка здійснюється різними засобами та інститутами як державного, так і недержавного походження. Докладніше види цих засобів та їхні характеристики будуть розкриті нижче.

У межах зазначеної статті автор розглядає економічну свободу у вузькому та широкому значеннях. У широкому значенні така свобода реалізується через можливість і здатність індивідів набувати певних економічних благ завдяки їхньому створенню або обміну на інші блага. У вузькому значенні економічною свободою володіє суб'єкт підприємницької діяльності; вона полягає у свободі вибору її напряму та способу реалізації, інакше – свобода економічної діяльності.

Продовжуючи цю тезу, варто додати, що у вузькому розумінні економічну свободу слід розглядати не тільки з суто бізнесової точки зору, оскільки людина так само вільна обрати шлях бути найманим працівником і саме в такий спосіб набувати й обмінюватися економічними благами, а не тільки завдяки здійсненню підприємницької діяльності.

У сучасному світі економічна свобода не існує сама собою, виключно як воля особи, ця свобода тісно інкорпорована в правову матерію. Залежно від типу праворозуміння погляди на цей взаємозв'язок також різняться від суворої позитивістської регламентації до природної свободи, обмеженої тільки аналогічною свободою іншого економічного актора. Практичне ж втілення таких підходів, або краще сказати – комбінації таких підходів, не складно побачити на економічних показниках країн і їхнього місця в рейтингу світових економік.

⁶ Глинянська О. Економічна свобода: сутність та стан в Україні. *Проблеми законності*. 2014. № 125. С. 82–90.

Відповідно, враховуючи наше соціалістичне минуле та сучасний рівень нормативної зарегульованості правовідносин в економічній сфері, питання дослідження економічної свободи з правової точки зору є достатньо актуальним. Без досягнення справедливого балансу інтересів держави й особи в правовому регулюванні і захисті економічної свободи прогрес в її практичній реалізації неможливий. Крім того, є ще один важливий правовий аспект економічної свободи в умовах ринкової системи, а саме породжена нею соціальна нерівність. Проте цей феномен не є предметом нашого дослідження.

Для визначення базових складових економічної свободи та способів їхнього захисту слід звернутися до існуючих інституцій, що вимірюють економічну свободу, а саме: *Heritage Foundation* у партнерстві з *Wall Street Journal* та *Fraser Institute*. Ці дослідження публікуються під назвами *Index of Economic Freedom (IEF)* та *Economic Freedom of the World (EFW)* відповідно.

Вони є мультидисциплінарними та намагаються охопити якомога ширший спектр проявів економічної свободи. Обидва дослідження, при визначенні рівня економічної свободи, опираються на критерії прояву економічної свободи в житті суспільства, якому дається певна оцінка. Критерії залежно від їхніх особливостей об'єднані в категорії. *IEF* має чотири категорії критеріїв, тоді як *EFW* п'ять. Порівнюючи розподіл критеріїв визначення рівня економічної свободи слід зазначити, що обидва дослідження виокремлюють необхідність визначення розміру держави та мають однойменну категорію критеріїв. Категорія *EFW* «Правова система та права власності» об'єднує в собі критерії, пов'язані з ефективністю судової системи, незалежністю владних інституцій та захистом прав і свобод громадян. натомість *IEF* виділяє схожі критерії в категорію «Верховенство права», що, на нашу думку, є більш влучним визначенням характеру принципів, що лежать в основі забезпечення економічної свободи з правової точки зору. Наступні категорії досліджень фокусують свою увагу на визначенні рівня свободи міжнародної торгівлі, ефективності регуляторної політики, а *EFW* окремо виділяє необхідність підтримання стабільності валюти як окрему категорію показників економічної свободи.

Перед більш детальним описом критеріїв економічної свободи правового характеру, вважаємо за необхідне коротко описати вплив інших категорій на формування рівня економічної свободи на думку Інституту Фразер для більш комплексного розуміння цього феномену.

Під розміром держави розуміється кореляція державних витрат і власності, що перебуває в управлінні держави, та рівні економічної свободи громадянина, адже кожна витрата зі сторони держави фінансується або з поточного оподаткування, або з майбутнього, або з інфляції, що фактично є експропріацією економічних ресурсів громадян.

Зв'язок стабільної валюти з економічною свободою людини пояснюється тим, що у випадку різкої інфляції втрачають гроші ті хто, їх заощаджував, а в умовах різкої дефляції їх втрачають позичальники. Тому стабільна валюта дає змогу ширшому колу людей зберігати свої економічні блага та вільно прогнозувати свої майбутні дії з ними.

Визначаючи рівень регулювання в країні, мається на увазі складність отримання дозвільних документів щодо початку ведення підприємницької діяльності, ліцензування та

норм і правил взаємодії з іншими учасниками економічних транзакцій. Чим оптимальніше збалансоване регулювання ведення економічної активності індивіда, тим більший рівень економічної свободи⁷.

Загалом за *IEF* оцінюються 12 показників: права власності, ефективність судочинства, чесність уряду, податковий тягар, державні витрати, фіскальне здоров'я, свобода бізнесу, свобода праці, монетарна свобода, свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода. Тоді як *EFW* бере до уваги 25 основних критеріїв, більшість з яких мають ще більш детальний розподіл на компоненти.

Кожна категорія в обох дослідженнях розбивається на більш вузькі детермінанти. З міркувань збереження фокусу уваги на правовому характері теми дослідження вважаємо за необхідне акцентувати увагу саме на правових критеріях, проте варто зауважити, що інші критерії також мають зв'язок з правовим регулюванням, тільки більш слабкий. Категорія «Правова система та права власності» за *EFW* має вісім критеріїв: незалежність суду, цілісність правової системи, неупереджені суди, контракти, права власності, нерухоме майно, військове втручання, поліція та злочинність. Тоді як розділ «Верховенство права» дослідження *IEF* має тільки три критерії: права власності, судова ефективність і чесність уряду.

Узагальнюючи, правовий характер економічної свободи в обох дослідженнях проявляється через оцінку ефективності судової системи та її рівень неупередженості й незалежності, рівень захисту приватної власності, зокрема і через забезпечення виконання контрактних зобов'язань, на чому *EFW* робить особливий акцент, а також через оцінку дій уряду в особі різноманітних інституцій, будь-то органи виконавчої влади чи правоохоронної системи, через аналіз дотримання ними встановлених процедур і політик та інших дій, що можуть безпідставно обмежувати рівень економічної свободи людини або недостатньою мірою її захищати.

Перелічені елементи, що входять до оцінки економічних свобод в обох дослідженнях, дають нам підстави вважати, що правове забезпечення багатьох сфер економічної діяльності людини в суспільстві напряду впливає на загальний рівень економічної свободи в тій чи іншій країні. Так, вважаємо за необхідне провести паралелі між зазначеними правовими критеріями рівня економічної свободи та їхнім нормативним забезпеченням у національному законодавстві, зокрема в Конституції України.

Так, Основним Законом визначено роль власності у житті суспільства (ч. 3 ст. 13); економічну багатоманітність (ст. 15), що зі свого боку створює підґрунтя для впровадження елементів соціального регулювання, що притаманне відкритим ринковим взаємовідносинам; ст. 42 декларує свободу підприємницької діяльності та захист конкуренції в такій діяльності; ст. 36 передбачає свободу людей до об'єднання в організації з метою задоволення власних економічних інтересів (юридичні особи різних форм управління та власності та профспілки з метою захисту соціоекономічних

---

⁷ Economic Freedom of the World: 2022 Annual Report, James Gwartney, Robert Lawson, Joshua Hall, and Ryan Murphy; with Simeon Djankov and Fred McMahon. URL: <https://www.fraserinstitute.org/studies/economic-freedom-of-the-world-2022-annual-report>

інтересів). Але найголовніше, на нашу думку, це статті 3 та 8 Конституції України, якими закріплено мету діяльності держави як захист прав і свобод людини, а також дієвість в Україні принципу верховенства права. Ці дві статті дають можливість правового захисту практично всіх названих вище компонентів економічної свободи.

В умовах реального світу економічні свободи потребують захисту як від посягань інших учасників економічних відносин, так і від перевищення владних повноважень представниками державних органів. Проаналізувати особливості правового захисту всіх економічних свобод у межах одного дослідження неможливо, тому в цій статті увага буде зосереджена на дослідженні правового захисту людини та її власності.

Ведучи мову про правовий захист людини та її власності, варто наголосити на тому, що для його забезпечення недостатньо декларативного закріплення тих чи інших прав особи на нормативному рівні, незважаючи на те, що саме таке закріплення є фундаментом для побудови системи правового захисту.

На думку М. Савенка, систему правового захисту можна розуміти як широко, так і вузько. У широкому значенні система правового захисту – це сукупність засобів і чинників, до визначають засади регулювання правового статусу особи, механізм реалізації та захисту прав і свобод, їх забезпечення державою, адаптованість національного законодавства з прав людини до міжнародного. У вузькому значенні – це діяльність правозахисних органів, дії самої особи, спрямовані на попередження порушених прав та відновлення порушеного права⁸.

Продовжуючи думку щодо звуженого підходу до розуміння правового захисту людини, варто зазначити, що такий захист не обмежуються державними правозахисними органами, а також включає інститути громадянського суспільства, такі як профспілки, асоціації, арбітражи тощо. Це дуже важливі аспекти, які відбивають сутність економічної свободи, яка здійснюється за допомогою різних соціальних регуляторів, правових, звичаєвих, корпоративних тощо. Ці та інші альтернативні моделі захисту людини та її власності будуть описані нижче.

На думку автора, важливими аспектами розуміння правої системи захисту людини є матеріальне та процесуальне насичення нормативної бази. Тобто принципи та норми, що затверджують і гарантують права та свободи людини та ті процедури й вимоги до їх проведення, що покладаються на державні органи та їхніх представників. Тут варто зауважити, що особливого значення має не наявність того чи іншого права в нормативній базі держави чи деталізація процесуальних особливостей діяльності державних органів, а ціннісна основа, що закладена як у самі норми та якою керуються самі правозастосувачі. Крім того, враховуючи названі вище особливості регулювання економічної свободи не тільки за допомогою права, особливої актуальності набуває нормативне закріплення можливості диспозитивного вибору засобів захисту права власності та наявність механізму виконання рішень органів несудового захисту права власності.

⁸ Савенко М. Д. Національна система правового захисту людини. *Наукові записки НаУКМА*. 2007. Т. 64: Юридичні науки. С. 10–15.

Отже, ці тези охоплюють зміст майбутньої статті щодо економічних свобод і правових механізмів їхнього захисту та демонструють основні ідеї концепції економічної свободи людини, визначення складових цього феномену й опис системи правових та альтернативних способів захисту. У подальшому буде розкрито роль складових верховенства права в забезпеченні економічних свобод, а також деталізовано доступ до суду та інших форм правового захисту.